

HEREDITAS GRAECO-LATINITATIS IV.

SCIENTIA – ETHICA

HEREDITAS GRAECO-LATINITATIS IV.

ACTA OFFICINAE PROGRAMMATE „OTKA” SVSTENTATAE
IN AEDIBVS UNIVERSITATIS SCIENTIARVM DEBRECENIENSIS
REDACTA

SERIEM EDENDAM CURANT

LADISLAUS TAKÁCS ET URSULA TÓTH

Hoc volumen redigit

Ursula Tóth

Lectores

Aurora (Hajnalka) Óbis, Catherina Csízy

Adiutrix redactoris

Beatrix Kálny

**HEREDITAS
GRAECO-LATINITATIS IV.**

SCIENTIA – ETHICA

DEBRECEN

2017

A DEBRECENI EGYETEM KLASSZIKA-FILOLÓGIAI ÉS
ÓKORTÖRTÉNETI TANSZÉKÉNEK KIADVÁNYA

A kiadvány támogatói:

OTKA 104789 K

Járom Kulturális Egyesület

A borítón: Raffaello *Athéni iskola* című freskójának részlete
(Stanza della Segnatura, Vatikán, Róma)

ISSN 2064-9754

ISBN 978-963-473-962-3

Kiadja a DE Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszéke
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

A kiadásért felelős: Dr. Forisek Péter, tanszékvezető egyetemi
docens

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOMJEGYZÉK

PRAEFATIO	7
PATAKI ELVIRA: <i>Herma gynaikón</i> . Női erények és költői megjelenítésük Nazianzosi Szt. Gergely sírepigrammaiban	9
MARÓTH MIKLÓS: A filozófia mint a Szentírás interpretációjának eszköze. (Nesztoriánus volt-e Nestorios?)	40
CSÍZY KATALIN: Themistios: <i>Or. I. Peri philanthrópias</i>	60
ADORJÁNI ZSOLT: Artemis Polias alakja Kallimachos harmadik himnuszában	75
SCHILLER VERA: Szüzi kötelezettségek és megszegési lehetőségeik a királyi származású papnők életében	89
TAKÁCS LÁSZLÓ: Kollektív bűnösség: Cicero. Megjegyzések a Catilina elleni első beszéd consuli álláspontjához	100
CZEROVSZKI MARIANN: Szerepek és erények. A segítő funkció és a hűség összekapcsolódása a <i>Tristia</i> történeteiben	109
TAKÁCS LÁSZLÓ: Lucretius és Seneca <i>De clementia</i> -jának bevezetője	119
ADAMIK BÉLA: A vulgáris latin /b/ és /w/ fűziójának összefüggése a magánhangzóközi /w/ kiesésével a feliratos anyag tükrében	128
BARTA ANDREA: Levél az alvilágba. Az Aq-2 átoktábla (Előzetes jelentés)	145

GONDA ATTILA: Az Aquincum–Aquileia–Salona háromszög: latin nyelv a római birodalom Alpok–Duna–Adria régiójában	161
LÁZÁR ISTVÁN DÁVID: „... <i>ut sine literis bonus sim</i> ”. Tudás, műveltség és jámborság Petraracánál	196
A KÖTET SZERZŐI	204

**A VULGÁRIS LATIN /B/ ÉS /W/ FÚZIÓJÁNAK
ÖSSZEFÜGGÉSE
A MAGÁNHANGZÓKÖZI /W/ KIESÉSÉVEL
A FELIRATOS ANYAG TÜKRÉBEN***

ADAMIK BÉLA

Jelen tanulmányban, Adams (2013) 189–190. összegzéséhez kapcsolódva, egyrészt azt kívánjuk bemutatni, hogyan lehet egy adott nyelvi változás hiányát, jelen esetben a /b/ és /w/ fúzió be nem következését igazolni a feliratos forrásanyagban, ti. Adams szerint ez tulajdonképpen lehetetlen és reménytelen vállalkozás. E célra két egymással összefüggő, még Herman József által javasolt módszert fogunk bemutatni és alkalmazni. Az egyik általánosabb érvényű módszer a vizsgált jelenség viszonylagos gyakoriságát, relatív frekvenciáját méri egy nagyobb jelenségcsoporton belül, és így nem csak egy adott jelenség gyakori voltának, hanem éppúgy ritkaságának vagy éppen nemlétének igazolására is alkalmas. A másik, szűkebb hatókörű, az előbbit inkább csak kiegészítő metódus kontrasztív jellegű és csupán a vizsgált jelenség szempontjából releváns szavak elemzésére szorítkozik: jelen esetben a /b/ és a /w/ fúziójára utaló B/V betűcserék hiányából következtet a fúzió nemlétére olyan releváns szavakban, amelyek B/V betűket keverés nélkül tartalmaznak, ugyanakkor más típusú nyelvi változásra utaló hibá(ka)t felmutatnak. E két, a szinkópa-jelenségek vizsgálatában (Adamik 2015) már bevált módszer alkalmazásával, a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisában (<http://lldb.elte.hu/>) rögzített adatokra támaszkodva fogjuk a /b/ és a /w/ fúzió tekintetében a feliratos

*Jelen tanulmány az OTKA K 108399 ny. sz. „Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa: 3. szakasz” című projektje keretében az MTA ‘Lendület’ Számítógépes Latin Dialektológiai Kutatócsoportban készült.

anyag forrásértékét igazolni, és egyúttal a vizsgált jelenség gyakoriságának térbeli és időbeli változásait az eddigi vizsgálatoknál (pl. Barbarino 1978) jóval megbízhatóbban feltárni. Ezen túlmenően bemutatjuk a /b-/w/ fúziónak a magánhangzóközi /w/ kiesésével avagy törlésével a vizsgálat közben feltárt összefüggését, annak valószínű fonológiai magyarázatával együtt.

1. A /b-/w/ fúzió kimutathatósága és a felírt adatok forrásértéke Adams (2013) szerint

Tanulmányunk kiindulópontja J. N. Adams 2013-as monográfiájának rövid összefoglalója a /b-/w/ fúzió kérdéséről, amelynek leglényegesebb része így szól: „Kísérletek történtek annak kimutatására, hogy a *b* és *v* fúziója bizonyos területeken korábban következett be, mint máshol. A kérdés teljes körű tárgyalása bibliográfiával együtt megtalálható Adams (2007) 626–666. oldalain és éppen ezért a részleteket itt nem ismételjük meg. A feliratokon a *B V* helyett úgy tűnik, hogy jóval gyakoribb Afrikában és Itália bizonyos részein, Rómát is beleértve, mint Galliában és Hispániában, vagy éppen Britanniában, ahol jóformán nem is fordul elő. De megfelelő érvek nélkül egyáltalán nem fogadhatjuk el, hogy egy hangtani háttérű íráshiba hiányából egy adott írott szövegben arra következtessünk, hogy az adott íráshiba alapjául szolgáló hangtani jellegzetesség is hiányzott a szöveget író beszédjéből. A jó helyesíró könnyen elrejtheti beszédjének hangtani jellegzetességeit a hagyományos írott nyelvben való jártassága révén. A helyesírási hibák elterjedtségében az egyes területek összehasonlítása során tapasztalható eltérések így egyszerűen a feliratokat megszóvegező és felvéső személyek írni-olvasni tudásának színvonalbeli különbségeit tükrözhetik. A vonatkozó íráshibák ugyan ritkák a galliai és a hispániai feliratokon, mégsem szabad azonban elfelejteni, hogy ezeken a területeken is bekövetkezett a fúzió az újlatin-román nyelvi korszak kezdetére. Így az íráshibák alacsonyabb gyakorisága legjobb esetben is csak annyit bizonyítana, hogy a változás az adott területen késleltetetten érvényesült, de még ez a következtetés is bizonytalan, minthogy semmit sem tudunk a felírtak megszó-

vegezőiről, ill. műveltségi színvonalukról. Az elérhető statisztikai adatok pedig nem teljesekek” stb.¹

Ez a tömör összefoglaló komoly kétségeket ébreszthet az olvasóban a negatív vagy pozitív jellegű feliratos adatok forrásértékét és az ilyen adatokra épített következtetéseket illetően, általában és következőképpen a tárgyalt fűzióval kapcsolatban is. Ezért elsősorban azt kívánjuk bemutatni, hogyan lehet egy adott nyelvi változás hiányát, jelen esetben a /b/ és /w/ fűzió be nem következését igazolni a feliratos forrásanyagban. Egy adott nyelvi változás jelenlétét, működését ugyanis a vonatkozó helyesírási hibák kellőképpen igazolják, jelen esetben a *b-w* fűziót a B és V betűk keverése.

E célra, mármint egy adott nyelvi változás hiányának igazolására, két egymással összefüggő, még Herman József által javasolt módszer is alkalmazhatunk. Az egyik, általánosabb érvényű módszer, egy adott terület és kor feliratos anyagának jellegzetes hibázási gyakorlatát feltárva, a vizsgált jelenség viszonylagos gyakoriságát, relatív frekvenciáját méri egy nagyobb jelenségcsoporton belül. Így a hibatípusok megoszlási mintázatát ábrázoló ún. profil-diagram értelemszerűen nem csak egy adott jelenség gyakori voltának, hanem

¹ Adams (2013) 189–190: „Attempts have been made to establish that the merger of *b* and *u* occurred earlier in some regions than others. A full discussion of the question, with bibliography, is found in Adams (2007, 626–66), and the details will not be repeated here. In inscriptions B for V seems to be more common in e.g. Africa and parts of Italy, including Rome, than in Gaul and Spain, and particularly Britain, where it is hardly attested. But it is not acceptable without good reason to argue from the absence of a phonetic misspelling from a written text that the underlying phonetic feature was also absent from the speech of the writer. A good speller will conceal by his mastery of the traditional written language phonetic features of his speech. The variations in the incidence of misspellings in the inscriptions of one area compared with another may simply reflect variations in the literacy skills of those composing and engraving the inscriptions. Misspellings may be rare in Gallic and Spanish inscriptions, but it must be remembered that in those areas too mergers did occur by the time of the Romance languages. The lower incidence of misspellings would at best reveal that change was resisted longer there, but even that conclusion may be unsafe, because nothing is known about the drafters of the inscriptions and of their educational level. The available statistics are also incomplete.”

éppúgy ritkaságának vagy éppen nemlétének igazolására is alkalmas.²

2. A hibatípusok megoszlási mintázatát elemző módszer

A hibatípusok megoszlási mintázatát elemző módszer bemutatására először kiválasztottuk azt a 20 területi egységet, amelyek a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisában (továbbiakban: Adatbázis) – megítélésünk szerint – egyfajta kellő feldolgozottsági szintet elérve, összességében legalább 700 darab digitális adattal rendelkezik. Ezt követően az érintett területek adat-anyagát két időszakra, egy korai (Kr. u. 300 előtti) és egy kései (Kr. u. 300 utáni) császárkori periódusra osztottuk,³ és – minthogy egy a mássalhangzórendszeret érintő változás áll vizsgálatunk fókuszában – csak azokat a mássalhangzó-rendszert érintő hibákat vettük figyelembe, melyek létrejötté pusztán hangtani, fonológiai okokkal magyarázható. A mássalhangzó hiba-profilból kirekesztettük tehát azokat az eseteket, amelyek pusztán helyesírási jellegűeknek bizonyultak vagy létrejöttükben fonológiai mellett morfoszintaktikai tényezők is szerepet játszhattak.⁴ Majd az így letisztult mássalhang-

² A módszerhez részletesen vö. Adamik (2012).

³ A vizsgálatból tehát kizártuk a datálatlan adatlapokat és azokat is, amelyek nem voltak beilleszthetők ebbe a kétosztatú korszakolásba, így pl. a 201–400-ra datálható adatlapokat.

⁴ A <http://ldb.elte.hu/> oldalon elérhető Adatbázis adatait a 2016.05.01-i állapot szerint használtuk fel a kiterjesztett keresőmodul (http://ldb.elte.hu/admin/search_2.php) következő beállításával: Kód típusa *egyenlő* Consonantismus, Alternatív kód típusa *nem egyenlő* Vocalismus, Nominalia, Verbalia, Syntactica etc. (tehát kizártunk minden olyan mássalhangzó adatot, amely más módon, pl. morfoszintaktikailag is értelmezhető), Fortasse Recte (tehát kirekesztettük a kontextuálisan vagy filológiai-technikai okokból opcionálisan helyesnek is tekinthető eseteket), c > K, k > C, / x > SX / CS / XS / XSS / XX, g > C (azaz nem vettük figyelembe a pusztán helyesírási háttérű adatokat) és Import (tehát kizártuk a más területről behozott tárgyak feliratos adatait is). A korai korszakra szűrésnél az „Időszak ettől *egyenlő* 1 Kr. u. eddig *egyenlő* 300 Kr. u.”, a kései korszaknál pedig az „Időszak ettől *egyenlő* 301 Kr. u. eddig *egyenlő* 700 Kr. u.” kritériumokat alkalmaztuk, mindkét esetben úgy, hogy a megadott időszaknál szűkebb (jele: [*], pl. 151–200-as vagy 401–500) és tágabb (jele:]*[, pl. Kr. e. 27 – Kr. u. 312 vagy 301–750], valamint a korai korszaknál a

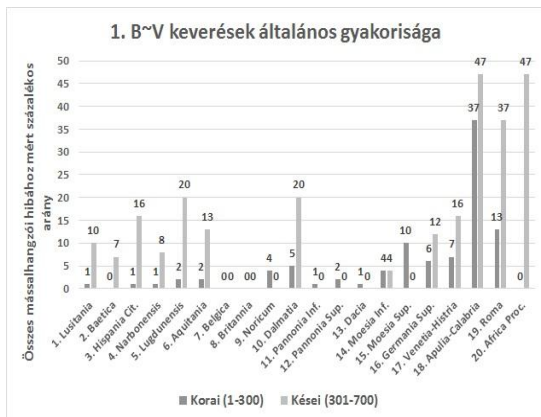
zói hibaprofilon belül vizsgáltuk meg a B/V keverések arányait összesítve és altípusaira bontva is területenként, a két korszak tekintetében: az Adatbázisból kinyert részletes adattárat az 1. táblázatban, az összesített eredményt pedig az 1. diagramon ábráztuk. Minthogy az adatszámok között jelentős ingadozás észlelhető az egyes területek és korszakok között, köszönhetően nyelven kívüli tényezőknek, elsősorban a felírt kultúra sorsának az adott területen, egyfajta súlyozással közöltük az adatokat a felhasználhatóságuk mértéke szerint. Először is, a statisztikai torzításokat elkerülendő, kizártuk a vizsgálatból azokat a területeket, melyek adatszámuk egy adott korszakban viszonylag alacsony, az adatok össz-száma 40 alatt volt: a vonatkozó számadatok zárójelek () között szerepelnek. A 100 alatti adatszámú szepteket dőlt szedéssel jelöltük meg, ti. ezek forrásértéke még nem teljesen tekinthető igazoltnak, végül normál szedéssel hoztuk a 100 feletti adatokat, mint olyanokat, amelyek tanúbizonyosága megbízhatónak ítélnél. A súlyozás szükségességét igazolja az a statisztikai tapasztalat, hogy minél több adatunk van a vizsgált jelenségek viszonylagos gyakoriságának, belső megoszlási struktúrájának megállapítására, a köztük megállapított viszonyok annál megbízhatóbban tükrözik a valóságot, jelen esetben a nyelvi szerkezet mozgásának területi sajátosságait.⁵

„lefelé” kilógó (jele:]*, pl. Kr. e. 27 – Kr. u. 14), a kései korszaknál meg a „felé” kilógó (jele: *[, pl. 601–800) datálású lapokat is figyelembe vegye a kereső.

⁵ Magyarázat az 1. táblázathoz: Adott provincia-blokkban a felső rész a korai (Kr. u. 1–300), az alsó rész a kései (Kr. u. 301–700) korszakra vonatkozik; az összes (pusztán fonológiai háttérű) mássalhangzói hibán (100% = N) belül a baloldali aloszlop félkövér címsora a B~V keverések, a jobboldali aloszlopé pedig a V törlések összesített arányszámát tartalmazza; a B ~ V keverések címsora alatt az első sor a magánhangzóköziakat – mellette a [] között a fonoszintaktikai esetek hozzáadásával –, a második a szó eleji eseteket – mellette a [] között a fonoszintaktikai esetek kivonásával –, a harmadik pedig a mássalhangzó utániakat tartalmazza; V törlések címsora alatt az első sor a magánhangzóköziakat, a második a mássalhangzó utániakat hozza.

A VULGÁRIS LATIN /B/ ÉS /W/ FÚZIÓJÁNAK ÖSSZEFÜGGÉSE...

1. Táblázat (2016.05.01.)		B~V és V > 0 az LLDB alapján			Súlyozás: (1-39); 40-99; 100-				
1. Lusitania		2. Baetica		3. Hispania Citerior		4. Narbonensis		5. Lugudunensis	
100% = 360		100% = 286		100% = 297		100% = 119		100% = 144	
16% = 4 ; 2% = 7		0% = 1 ; 3% = 8		1% = 3 ; 6% = 19		1% = 1 ; 15% = 18		2% = 3 ; 13% = 18	
0,8% = 3 [3] ; 2% = 7		0% = 0 [1] ; 2,3% = 7		0,33% = 1 [1] ; 3,5% =		1% = 1 ; 13% = 15		1% = 2 ; 13% = 18	
0,2% = 1 [1] ; 0% = 0		0% = 1 [0] ; 0,5% = 1		0,33% = 1 [1] ; 18		0% = 0 ; 2% = 3		0% = 0 ; 1% = 1	
0% = 0		0% = 0		0,33% = 1 ; 0,5% = 1		0% = 0		1% = 1	
100% = 114		100% = 68		100% = 68		100% = 183		100% = 102	
10% = 11 ; 0% = 0		7% = 5 ; 0% = 0		16% = 11 ; 0% = 0		8% = 14 ; 2% = 3		20% = 20 ; 1% = 1	
8% = 9 [9] ; 0% = 0		3,5% = 4 [5] ; 0% = 0		9% = 6 [7] ; 0% = 0		0% = 13 ; 2% = 3		18% = 18 ; 1% = 1	
1% = 1 [1] ; 1% = 1		1,5% = 1 [0] ; 0% = 0		8% = 5 [4] ; 0% = 0		0% = 0 ; 2% = 3		0% = 0 ; 2% = 2	
1% = 1		0% = 0		0% = 0		1% = 1		2% = 2	
6. Aquitania		7. Belgica		8. Britannia		9. Noricum		10. Dalmatia	
100% = 97		100% = 58		100% = 60		100% = 92		100% = 738	
2% = 2 ; 3% = 8		0% = 0 ; 14% = 8		0% = 0 ; 7% = 4		4% = 4 ; 12% = 11		5% = 35 ; 7% = 24	
1% = 1 [1] ; 7% = 7		0% = 0 ; 12% = 7		0% = 0 ; 3% = 3		4% = 4 ; 12% = 11		3% = 21 [25] ; 3% = 23	
1% = 1 [1] ; 1% = 1		0% = 0 ; 2% = 1		0% = 0 ; 2% = 1		0% = 0		1% = 9 [4] ; 0% = 1	
0% = 0		0% = 0		0% = 0		0% = 0		1% = 5	
100% = 40		100% = 72		(100% = 17)		(100% = 12)		100% = 299	
13% = 5 ; 3% = 2		0% = 0 ; 1% = 1		(0% = 0) ; (0% = 0)		(0% = 0) ; (0% = 0)		20% = 61 ; 1% = 4	
10% = 4 [4] ; 2,3% = 1		0% = 0 ; 1% = 1		(0% = 0) ; (0% = 0)		(0% = 0) ; (0% = 0)		18% = 37 [50] ; 1% = 4	
2% = 1 [1] ; 2,5% = 1		0% = 0		0% = 0		0% = 0		7% = 21 [8] ; 1% = 3	
0% = 0		0% = 0		0% = 0		0% = 0		1% = 3	
11. Pannonia Inferior		12. Pannonia Superior		13. Dacia		14. Moesia Inferior		15. Moesia Superior	
100% = 316		100% = 306		100% = 306		100% = 268		100% = 173	
1% = 2 ; 9% = 28		2% = 5 ; 7% = 21		1% = 2 ; 3% = 10		4% = 12 ; 1% = 3		10% = 18 ; 4% = 7	
0% = 0 [1] ; 9% = 28		2% = 4 [4] ; 7% = 20		0,5% = 1 [1] ; 3% = 10		2% = 6 [8] ; 1% = 2		7% = 13 [14] ; 4% = 7	
0,5% = 1 [0] ; 0,5% = 1		0% = 1 [1] ; 0% = 1		0,5% = 1 [1] ; 0% = 0		1% = 3 [1] ; 0% = 1		2% = 4 [3] ; 1% = 1	
(100% = 8)		(100% = 14)		(100% = 10)		100% = 33		(100% = 12)	
(0% = 0) ; (0% = 0)		(7% = 1) ; (0% = 0)		(20% = 2) ; (0% = 0)		4% = 2 ; 0% = 0		(8% = 1) ; (0% = 0)	
(0% = 0) ; (0% = 0)		(7% = 1) ; (0% = 0)		(20% = 2) ; (0% = 0)		0% = 0 [2] ; 0% = 0		(0% = 0 [1] ; (0% = 0)	
0% = 0		0% = 0		0% = 0		4% = 2 [0] ; 0% = 0		8% = 1 [0] ; 0% = 0	
0% = 0		0% = 0		0% = 0		0% = 0		0% = 0	
16. Germania Superior		17. Venetia et Histria		18. Apulia et Calabria		19. Roma		20. Africa Proconsularis	
100% = 266		100% = 143		100% = 67		100% = 1005		(100% = 17)	
6% = 16 ; 5% = 13		7% = 10 ; 6% = 9		3% = 25 ; 3% = 2		13% = 133 ; 2% = 24		(0% = 0) ; (0% = 0)	
5,3% = 15 ; 5% = 12		4% = 6 [7] ; 6% = 9		17% = 11 [15] ; 3% = 2		7% = 67 [103] ; 2% = 23		(0% = 0) ; (0% = 0)	
0% = 0 ; 0% = 1		1% = 1 [0] ; 2% = 3		10% = 7 [3] ; 10% = 7		5% = 53 [17] ; 0% = 1		0% = 0 ; 0% = 0	
0,5% = 1		2% = 3		10% = 7		1% = 13		0% = 0	
100% = 39		100% = 295		100% = 116		100% = 533		100% = 204	
12% = 7 ; 0% = 0		16% = 47 ; 2% = 5		47% = 55 ; 2% = 2		37% = 199 ; 0% = 0		47% = 95 ; 0% = 0	
9% = 3 ; 0% = 0		9% = 26 [37] ; 2% = 5		22% = 26 [45] ; 2% = 2		17% = 93 [160] ; 0% = 0		19% = 38 [58] ; 0% = 0	
3% = 2		5% = 15 [4] ; 2% = 6		20% = 23 [4] ; 5% = 6		18% = 94 [27] ; 2% = 12		24% = 49 [29] ; 4% = 8	

Ha megnézzük a B/V keverések arányát, azaz gyakoriságát az egyes szeletekben, akkor világosan leolvasható a táblázat és a diagram adataiból, hogy hol és mikor volt a keverések tükröztes fúzió gyakori vagy ritka: ha a dőlt és a normál szedésű, tehát a súlyozásban az elfogadhatónak minősített, 40 feletti, és a legmegbízhatóbbnak ítélt, 100 feletti számú adathalmazokat tekintjük, akkor nyilvánvaló, hogy a korai korszakban a fúzió mindenhol ritkább volt, mint a kései korszakban (stagnálás csak a 7. sorszámú Belgica és a 14. sorszámú Moesia Inferior 2 egymást követő korszaka között állapítható meg, 0%-0%, ill. 4%-4%-al). Ha egy adott területen a fúzióra utaló betűcserék aránya az összes mássalhangzó hibának csak elhanyagolható részét teszi ki (pl. a 2. sorszámú 288-as adatszámú korai Baeticában 1 előfordulással 0 %-ot, vagy a 12. sorszámú 306-os adatszámú Pannonia Superiorban 5 előfordulással 2%-ot), akkor biztosra vehetjük, hogy a fúzió nem vagy csak elszigetelten volt jelen a terület latin nyelvében. Ugyanígy fordítva, ha egy adott területen a fúzióra utaló betűcserék aránya az összes mássalhangzó hibának számottevő részét teszi ki (pl. a 10. sorszámú, 299-es adatszámú kései Dalmatiában 61 előfordulással 20%-ot vagy a 19. sorszámú 533-as adatszámú kései Rómában 199 előfordulással 37%-ot), akkor biztosra vehetjük, hogy a fúzió határozottan vagy erőteljesen volt jelen a terület latin nyelvében.

A megfelelő adatmennyiségen alapuló, jellegzetes mintázatot mutató hiba-profilok tehát megbízhatóan tükrözik a hibák háttérében álló nyelvi valóságot, és a nyelvi változások irányát.⁶ Így bár általában Adamsnak igaza van abban, hogy “a jó helyesíró (*good speller*) könnyen elrejtetheti beszédjének hangtani jellegzetességeit a hagyományos írott nyelvben való jártassága révén,” jelen esetben ez az ellenérv mégis súlyát veszti azáltal, hogy, Herman módszerének

⁶ A mindenhol tükröződő tendenciák, ti. az egységesen eltolódó mintázatok a korai és kései korszak között ráadásul súlytalanítják Adams (2013) 189–190. fent idézett ellenvetését, miszerint az íráshibák alacsonyabb gyakoriságára épített következtetés azért lenne bizonytalan, „minthogy semmit sem tudunk a feliratok megszövegezőiről, illetve műveltségi színvonalukról”.

megfelelően, a nyelvi viszonyok meghatározásánál csak hibás alakokat és feliratokat veszünk tekintetbe, amelyeket értelemszerűen rossz helyesírással író (*bad spellers*) beszélők szövegeztek meg.

3. A vizsgált jelenség szempontjából releváns szavak elemzésének kontrasztív módszere

Ha valakit nem győzött volna meg teljesen a hibaprofilok megszólási mintázatának elemzésén alapuló módszer, annak javasoljuk a másik, szűkebb hatókörű, az előbbit inkább csak kiegészítő, kontrasztív jellegű és csupán a vizsgált jelenség szempontjából releváns szavak elemzésére szorítókozó metódust, amelyet Herman (1990=1984) 58. ötletére alapozva a szinkópa vizsgálatában már sikerrel alkalmaztunk, vö. Adamik (2015). E módszer jelen esetben a /b/ és a /w/ fúziójára utaló B/V betűcserék hiányából következtet a fúzió nemlétére olyan releváns szavakban, amelyek nyelvi változásra utaló hibákat ugyan tartalmaznak, de B/V keverést nem. Tehát, ha egy adott korpuszban számos példánk van *obiit* helyetti OBIET, *vivus* helyetti VIVS, *vixit* helyetti VIXET vagy *bene* helyetti BENI elírásokra, de nincsen vagy csak elszigetelt példák vannak a B/V keverést tartalmazó *obiit* helyetti OVIIT, *vivus* helyetti VIBVS, *vixit* helyetti BIXIT vagy *bene* helyetti VENE változatokra, akkor biztosra vehetjük, hogy az adott terület és kor latin nyelvében a /b/-/w/ fúzió (még) nem működött.

2. Táblázat	Pannonia Inferior (Kr. u. 2-3. sz.)	Kontrasztok	Egyéb római provinciák (Kr. u. 2-3. sz.)
	LLDB-23153: productio vocalium sine accentu in arsi, SVPERSTITE OBII = <i>superstite obii</i> ;	(voc)-b-(voc) > V	LLDB-2603: OVITI = <i>obiti</i> (Dalm.)
	LLDB-22767: -t > 0, DONAVI = <i>donavit</i> ; LLDB-22832: n (+ cons) > 0, CVRAVERVT = <i>curaverunt</i> ; LLDB-5545: ae > E, VIVE = <i>vivae</i> ; LLDB-22607: o / ó > E, POE[TEVI = <i>Poetovione</i> ; LLDB-519: i > E / nom. sg. -ES pro -is, CIVES = <i>civis</i> ;	(voc)-v-(voc) > B	LLDB-30394: DONA BIT = <i>donavit</i> (Dalm.); LLDB-19877: CVRABERVNT = <i>curaverunt</i> (Pann. Sup.); LLDB-6434: VIBE = <i>vivae</i> (Moes. Sup.); LLDB-6514: PETOBIONEN SIS = <i>Poetovionensis</i> (Moes. Sup.); LLDB-9228: CIBES = <i>civis</i> (Dalm.)
	LLDB-5602: syncope praetonica / apocope, BENMERNTI = <i>benemerenti</i> / <i>bene merenti</i>	b- > V	LLDB-14442: VEN MERENTI = <i>bene merenti</i> (Dalm.);
	(LLDB-23131: QVI BI XIT = <i>qui vixit</i>) LLDB-1866: i > E, VEXIT = <i>vixit</i> ; LLDB-13512: ae > E, VALERINE = <i>Valerinae</i> ; LLDB-6109: ns > S, VALES = <i>Valens</i> ;	v > B	LLDB-31348: BIXIT = <i>vixit</i> (Umbria); LLDB-1375: BALERIAE = <i>Valeriae</i> (Dalm.); LLDB-11031: BALEN = <i>Valens</i> (Moes. Inf.)
	LLDB-19324: H > 0, SILVA NO ERBA RIO = <i>Silvano Herbario</i> ;	(cons)-b-(voc) > V	LLDB-13040: -b- > RV, EVERVERATAM = <i>everberatam</i> (Venetia et Histria);
	(LLDB-6224: -rv- > RB, CVM PARBV LOS FILIOS = <i>cum parvulis filiis</i>) LLDB-26205: variatio praefix. (co- pro com-) COSERVOS = <i>conservos</i> ; LLDB-22825: acc. pro dat., SILVANAS = <i>Silvanis</i> / <i>Silvanabus</i>	(cons)-v-(voc) > B	LLDB-15570: -rv- > RB, PARBVLI = <i>parvuli</i> (Germ. Sup.); LLDB-29190: -rv- > RB, CONSERBVVS = <i>conservus</i> ; LLDB-29198: -lv- > LB, SILBANVS = <i>Silvanus</i> (Apulia et Calabria)

E kontrasztív módszer alkalmazását illusztrálандó, a 2. táblázatban Pannonia Inferior 2–3. századi anyagát szembesítjük más pro-

vinciák anyagával, néhány kiragadott, de jellemző példa erejéig. Az első oszlop adatait megtekintve rögtön feltűnik a releváns szavakban a B/V betűcserék hiánya, avagy elszigetelt volta, hiszen csak két esetben fordul elő a fúzióra utaló betűcsere (aláhúzva zárójelek között) egy *vixit* helyetti BIXIT és egy *parvulis* helyetti PARBVLOS alakjában, miközben számos olyan változattal találkozhatunk, amelyek a B-t vagy V-t érintetlenül hagyva, más jellegű, nyelvi eredetű hibát tartalmaznak. A számos (több mint 100) Pannonia Inferior-i eset közül kiválasztott szemléletes példák más provinciákbeli megfelelőit pedig a 2. táblázat utolsó oszlopa tartalmazza: ilyen a Pannonia Inferior-i VIVE melletti VIBE Moesia Superior-ból (mindkettő *vivae* helyett), a CIVES melletti CIBES Dalmatiából (mindkettő *civis* helyett), a VALES melletti BALEN Moesia Inferior-ból (mindkettő *Valens* helyett), a COSERVOS melletti CONSERBVS Apulia et Calabria-ból (az egyik *conservos* a másik *conservus* helyett), stb. Ezek a B/V betűket keverés nélkül tartalmazó, ugyanakkor más típusú nyelvi változásra utaló hibá(ka)t felmutató Pannonia Inferior-i változatok kellőképpen megerősítik az első, disztribúciós módszerrel levont következtetést, hogy a /b-/w/ fúzió e provincia nyelvében a vizsgált korszakban még egyáltalán nem vagy még csak elszigetelten működött.

4. A /b-/w/-fúzió és a /w/-törlés kiegészítő eloszlása

A fent bemutatott módszerek azonban nem csak olyan általánosabb jellegű megfigyeléseket tesznek lehetővé, hogy a /b-/w/-fúzió hol és mikor volt gyakoribb vagy ritkább a latin nyelvben, hanem ezen túlmenően olykor igen finom, strukturális következtetések levonására is módot adnak. Éppen a Pannonia Inferior-i anyag kontrasztív vizsgálata irányította a figyelmünket arra a jelenségre, hogy a B/V-keverések alacsony száma és ritkasága a V-kiesések vagy törlések nagy számával és gyakoriságával jár együtt. Hiszen, ahogy ez a 3. táblázat első oszlopából kivehető, a korai Pannonia Inferiorban a magánhangzó-közi V törlése 28 előfordulással az összes nyelvi eredetű mássalhangzó-i hiba 9%-át teszi ki, míg intervokális B/V keverés a provinciában egyáltalán nem mutatható ki, ha csak nem ide vesszük a fonoszintaktikailag magánhangzó-közinek nyilvánítható, a

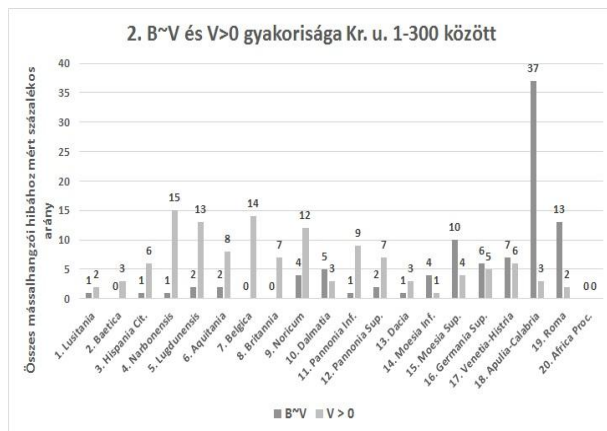
táblázatban []-al jelzett *qui vixit* helyetti QVI BI|XIT, 0,5%-ot kitevő esetét. A jelenség ellenpróbáját pedig a B/V keverésben élen járó Apulia et Calabria anyagán végeztük el, ahol várakozásainknak megfelelően a pannoniaival teljesen ellentétes szituációt figyelhettünk meg. A magánhangzó-közi B/V keverések magas (11) száma illetve gyakorisága (17%), amely a fonoszintaktikai esetek hozzáadásával 15 darabra, illetve 22%-ra nő, Dél-Itáliában a V-kiesés alacsony számával (2 eset) és ritkaságával (3%) párosul. A két terület közötti kontrasztot az olyan kiragadott példa-párok illusztrálhatják, mint a VIVS-VIBVS (*vivus* helyett), AVNCVLVS-ABVNC (*avunculus* és *avunculi* helyett), FLAVS (*Flavus*) és FLABIA (*Flavia* helyett).

3. Táblázat	Korai Pannonia Inferior	Korai Apulia et Calabria
	(voc.)-V-(voc.) > 0 : 28 = 9%	(voc.)-v-(voc.) > B / (voc.)-b-(voc.) > V : 11 = 17% [15 = 22%]
	LLDB-533, 534, 6121, 6214, 6226, 11066, 13488, 13495, 13905, 22453, 22491, 22693, 22695, 22711, 22775, 22845, 22851: VIVS = <i>vivus</i> (17), LLDB-22374: VIA = <i>viva</i> (1), LLDB-536: VIAE = <i>vivae</i> (1), LLDB-13462, 22696, 22380: AVNCVLVS = <i>avunculus</i> (3), LLDB-591: DANVIVS = <i>Danuvius</i> (1), LLDB-19276: FAORIBVS = <i>favoribus</i> (1), LLDB-19322, 22783: FLAVS = <i>Flavus</i> (2), LLDB-36669: FLAO = <i>Flavo</i> (1), LLDB-22234: IVENIS = <i>iuvenis</i> (1)	LLDB-31159: VIBA = <i>viva</i> (1), LLDB-31966: VIBVS = <i>vivus</i> (1), LLDB-26445: BIBI = <i>vivi</i> (1), LLDB-28645, 28646: ABVNC = <i>avunculi</i> (2), LLDB-25266: FLABIA = <i>Flavia</i> (1), LLDB-26802, 27240: IOBI = <i>Iovi</i> (2); LLDB-26441: INCOMPARAVILI = <i>incomparabili</i> (1), LLDB-29108: DAVIT = <i>dabit</i> (1), LLDB-27081: BENEBE[NTANVS] = <i>Beneventus</i> (1); [v- > B / (voc.)-v-(voc.) > B: LLDB-26444, LABO RI BIBI = <i>labori vivi</i> (1), LLDB-26471: QVI BIXIT = <i>qui vixit</i> (1), LLDB-28524: SVO BADE = <i>suo vade</i> (1), LLDB-28729: DVL CISSIMO VENE = <i>dulcissimo bene</i>]
	[v- > B / (voc.)-v-(voc.) > B : 1 = 0,5%]	(voc.)-V-(voc.) > 0 : 2 = 3%
	[LLDB-23131: QVI BI XIT = <i>qui vixit</i> (1)]	LLDB-25973, LLDB-25974: AVS = <i>avis</i> (2)

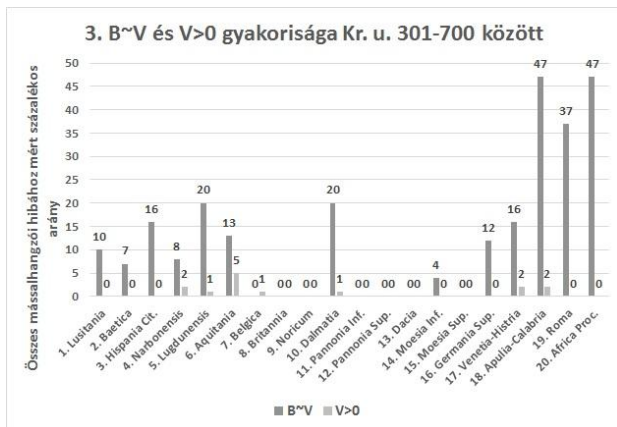
Ez a megfigyelés indított bennünket arra, hogy e két jelenség közötti összefüggést a vizsgálatba vont összes terület anyagán elvégezzük, ezért tartalmazza már az 1. táblázat a V-törlések számát és arányát is a területi blokkok jobb oldali oszlopaiban, összesítve, illetve magánhangzó-közi és mássalhangzó utáni törlések bontásában is. A B/V keverések⁷ és a V-törlések⁸ összesített arányait pedig a korai

⁷ Stephens-szel ellentétben a B/V-keverések összes típusát, tehát nem csak a magánhangzó-közi, hanem a szóeleji, és mássalhangzó utáni eseteket is felhasználtuk munkánk során. Egyrészt azért, mert minden esetben ugyanakkor a nyelvi változásnak felszíni megjelenéséről van szó, vö. Herman (2003) 42–43. Másrészt azért, mert a szóeleji példák nagy része – ahogy ezt az 1. táblázatban is jeleztük [] zárójelekkel – fonoszintaktikailag magánhangzóközinek tekinthető (azaz a változás, bizonyos helyeken és korokban nem volt tekintettel a szóhatárra), pl. ECCLESIA VARINA = *ecclesia Barina* (LLDB-28397, Apulia et Calabria, Kr. u. 5–6. sz.) vagy PETO BOS = *peto vos* (LLDB-9420, Dalmatia, Kr. u. 4. sz.).

korszakot tekintve a 2., a kései korszakra nézve pedig a 3. diagram veti egybe, a 40 alatti adatszámú területek kizárásával.

⁸ A V-törlések közé azokat az eseteket is felvettük, ahol a magánhangzóközi /w/ után vagy előtt /u/ következett, pl. *vivus* > VIVS vagy *iuvenis* > IVENIS. Bár ezeket az eseteket könnyen lehetne egyfajta, a két érintett hang képzési közelségétől motivált, írásban is jelentkező egyszerűsödésnek betudni, hiszen amúgy is a V jelölte /w/-t és az /u/-t is, továbbá a klasszikus metrikában alkalmi átjárás nyílhatott a két hang között (*silvae* > *siluae* vagy *dissolvo* > *dissoluo*), mégis - Väänänen (1981³) 51-t követve - együtt tárgyaljuk őket a többi magánhangzóközi V-törléssel (mint *favor* > FAOR, *viva* > VIA vagy *Primitivo* > PRIMITIO stb.), elsősorban azért, mert sorsuk közös. A V-törlések összes típusa radikálisan visszaszorul, vagy eltűnik a kései korszakban, holott az olyan szavak, mint *vivus* vagy *iuvenis* továbbra is gyakoriak voltak a kései feliratokon és ugyanúgy lehetőségük lett volna V-törlésen átesni, mint korábban. De éppen a V-törlések kései (szinte teljes) hiánya mutatja, hogy a két érintett hang, a /w/ és az /u/ között megszűnt a korai korszakban még meglévő „átjárhatóság”, mert az ilyen szavakban az /u/ oldalán már nem /w/ hanem /β/ vagy /v/ volt, amit éppen a kései korszakban megszorodó B/V-keverések igazolnak (pl. IVBENIS = *iuvenis* LLDB-34798, VIBVS = *vivus* LLDB-9309).

Ezek az ábrák két következtetés levonására is módot adnak: egyfelől a 2. diagram megoszlási mintázatát szemlélve nyilvánvalóvá válik, hogy a korai korszakban Pannonia Inferior (1% vs. 9%) mellé még számos provincia sorolható, mint olyan terület, ahol a B/V-keverések alacsony számarányához a V-törlések magas százaléka társul, így különösen a galliai provinciák: Narbonensis (1% vs. 15%), Belgica (0% vs. 14%), Lugdunensis (2% vs. 13%) és Aquitania (2% vs. 8%), de Britannia (0% vs. 7%), Noricum (4% vs. 12%), Pannonia Superior (2% vs. 7%), Hispania Citerior (1% vs. 6%) és Baetica (0% vs. 3%) is ide sorolható. Ezzel szemben Apulia et Calabria (37% vs. 3%) mellé teljes egyértelműséggel csak Róma (13% vs. 2%) és Moesia Superior (10% vs. 4%) állítható, ahol a B/V-keverések magas számarányához a V-törlések alacsony százaléka társul. Kiegyenlített viszonyok figyelhetők meg Moesia Inferior-ban (4% vs. 1%), Dalmatiában (5% vs. 3%), Venetia et Histria-ban (7% vs. 6%) és Germania Superior-ban (6% vs. 5%), ahol a B/V-keverések aránya (tegyük hozzá a későbbi fejlődést megelőlegező módon) csak kevéssel haladja meg a V-törlések számát, valamint fordított előjellel Lusitaniában (1% vs. 2%) és Daciában (1% vs. 3%). Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a korai korszakban egyértelmű többségben vannak azok a területek, ahol a V-törlések számaránya jóval magasabb, mint a B/V-keveréseké. Összesítve, 10 területen a V-törlések

dominálnak, 3 területen a B/V-keverések vannak túlsúlyban, a többi 6 területen pedig kiegyenlített viszonyok figyelhetők meg (Africa területe az alacsony adatszám miatt nem lett figyelembe véve).

A kései korszakban fordul a kocka, a B/V keverések mindenhol, ahol megfelelő számú adat áll rendelkezésünkre, felülkerekedtek a V-törléseken, amelyek szemmel láthatólag sporadikussá, elszigetelt jelenséggé váltak (6 helyen, igaz ebből Aquitania adatszáma a 40-es kizárási határon áll, így a 13%-nyi B/V-keveréssel szembeni 5%-os V-törlési arány adatértéke még vitatható), illetve a legtöbb (7) helyen maga a jelenség szűnt meg működni, hiszen egyetlenegy példa sem található V-törlésre, holott egyéb mássalhangzói hibák, köztük B/V-keverések is, hemzsegnak a feliratokon. A 3. diagramon ábrázolt viszonyok önmagukért beszélnek: a B/V-keverések mindenhol szinte felváltották a V-törléseket, örökükbe léptek a galliai és hispaniai területeken, de Dalmatiában is, és felzárkóztak a korábban a B/V-keverésekben vezető területekhez, Apulia et Calabriá-hoz valamint Rómához, amely maga is megközelítette a dél-itáliai terület mértékét a keverésben. Színre lépett továbbá a latin Africa, amely egyből a változás élére állt, felzárkózva a semmiből Apulia et Calabria mellé az élre.

Ebből a szisztematikus mintázat-elmozdulásból, amely a két korszak tekintetében a két jelenség között a 2. és 3. diagram segítségével kimutatható, még egy, igen jelentős és érdekes következtetés adódik a latin fonológia története szempontjából. Mielőtt azonban e következtetést levonnánk, foglaljuk össze a két vizsgált jelenség lényegét. A Kr. u. első században beinduló *b-w* fúzió lényege a következő volt: az írásban V-vel jelölt ún. labioveláris félhangzó [w] azaz a mássalhangzó-szerepet betöltő *u* elvesztette veláris komponensét és bilabiális réshanggá [β] (később pedig dentilabiális zöngés réshanggá [v]) lett szótageljei helyzetben,⁹ a bilabiális zöngés zárhang [b] pedig, zárjának feloldódásával frikatívává, azaz réshanggá alakult, legna-

⁹ A [w] ejtést olyan ritka írásmódok is igazolják feliratokon, mint az *invenias* ('talál', con. praes. sg. 2) helyetti IMVENIAS, a [v] ejtést pedig az *eumve* (*eum* 'ő' masc. sg. acc. és *-ve* 'vagy') helyetti EVNVE, mindkettő a Kr. u. 2. századból (vö. az említett adatbázisban a LLDB-41173 és a LLDB-9851 adatlapokat).

gyobbrészt szóközi, intervokális helyzetben, azaz magánhangzók között.¹⁰ Ez a részleges, szótageljei fúzió ($V = [w] > [\beta] < [b] = B$) váltotta ki a helyesírásban a jóval gyakoribb, V helyetti B és a ritkább, B helyetti V hibás írásmódokat a forrásokban,¹¹ amelyek főképp és nagy számban, mint láthattuk, a feliratokon érhetők tetten. A másik érintett változás, az írásban V-vel jelölt félhangzói [w] törlése vagy kiesése volt, amely – a szakirodalom nem túl határozott véleménye szerint – inkább alkalmilag, mint rendszerszerűen *o* és *u* előtt, valamint néha *i* előtt (labiális *p*, *f*, vagy *m* hangok szomszédságában) következett be a császárkorban.¹²

A diagramjainkról leolvasható viszonyoknak nem lehet más magyarázata, mint az, hogy a V-törlések még a félhangzói [w] ejtéshez kapcsolódnak, a B/V keverések pedig már a bilabiális réshang [β] (frikatíva) ejtéshez és így, a Herman-módszer segítségével nem csak a *b* és *w* [β] frikativába való fúziójának elterjedését mérhetjük a B/V-keverések gyakoriságának vizsgálatával, hanem – a szakirodalom történetében először¹³ – az írásban V-vel jelölt hang ejtésének a félhangzói [w]-ből valódi mássalhangzói [β]-be való átalakulását is nyomon követhetjük, mind térben, mind időben.

5. Konklúziók

Összegezve tehát az eddigieket, a következő következtetéseket vonhatjuk le:

1. Feliratos adataink forrásértéke nyelvészeti, dialektológia szempontból egyértelműnek nyilvánítható: figyelmen kívül hagyható és irrelevánsnak tartható minden olyan, a legújabb nemzetközi irodalomban, elsősorban J. N. Adams által megfogalmazott kritika, amely

¹⁰ A jelenséghez vö. Stephens (1988) 421, Väänänen (1981³) 50. sk. és Herman (2003) 38., 42. sk.

¹¹ A jóval gyakoribb azt jelenti, hogy pl. az adatbázis adatai szerint a 306 darab, 4–7. századi Itáliai B/V keverés közül 267 (87%) V → B típusú és csak 39 (13%) B → V típusú.

¹² Pl. Appendix Probi 29: *avus non aus*, 176: *pavor non paor*, 73 *favilla non faila*, vö. Väänänen (1981³) 51.

¹³ Banfi (1996) 171–172. összefoglalása sem tud erről.

kétségbe vonja a feliratos hibák alkalmazhatóságát és kiaknázhatóságát nyelvészeti, dialektológiai célokra, és amely az egyes jelenségek elterjedési különbségeit pusztán kulturális, műveltségbeli különbségekkel kívánja magyarázni.¹⁴ Egy ilyen kulturális magyarázat ellen szól egyébként a legműveltebb, legtöbb iskolával rendelkező Róma városának élenjárása a B/V-keverések tekintetében, hiszen az európai kultúra bölcsője, az *Urbs Aeterna* mindkét vizsgált korszakban a 20 vizsgálatba vont terület közül második helyezett lett! A birodalomszerte jelentkező és nagy számban adatolható változások szisztematikussága pedig lényegtelené tesz minden olyan ellenérvet, amely arra hivatkozva vonja kétségbe a feliratos adatok forrásértékét, hogy a feliratok megszővegezőiről, ill. műveltségi színvonalukról semmit sem tudunk. Ebből a perspektívából nézve teljesen lényegtelen körülmény az is, hogy kik követték el a feliraton a hibákat: a megrendelő vagy az ordinátor vagy a vésnök, ti. ezek végeredményben, így is, úgy is a terület beszélőinek nyelvi képéről tanúskodnak.

2. A B/V-keverések jelezte /b/-/w/-füzió tekintetében pedig olyan szakirodalmi pontatlanságokat lehetett kijavítani, mint pl. Adams összefoglalásának azt az állítását, hogy a galliai és hispániai latin-ságban a keverések ritkák voltak, különösen Itáliához és Africához képest: hiszen a diagramjaink tükrében ez csak a kora császárkori viszonyokra volt igaz,¹⁵ a késő császárkorban egyfajta kiegyenlítődési folyamat keretében a hispániai tartományok (Lusitania, Baetica és Hispania Citerior) és — Belgica kivételével — a galliai provinciák (Lugdunensis, Aquitania és Narbonensis) is kezdtek felzárkózni a jelenség tekintetében aktív régiókhöz, ha Rómától, (a semmiből élre került) Africától és Dél-Itáliától még ekkor is elmaradtak, de Észak-Itáliát és Dalmatiát azért utolérték. Tehát a feliratos hibák megoszlási vizsgálatával a szakirodalomban (így pl. Barbarino 1978-as monográfiájában) eddig nem tapasztalt módon és részletességgel tárható fel annak a folyamatnak az időbeli és térbeli elterjedé-

¹⁴ Így remélhetőleg elosztható Adams szkepticizmusa is: “scepticism about our ability to detect localised phonetic developments from misspelt inscriptions”, l. Adams (2007) 730.

¹⁵ Ahogy erre már Herman (1985=1990) 80. is utalt.

se, amelyik végül a magánhangzó-közi /b/ és /w/ teljes [β]-be, ill. [v]-be történő fúziójához vezetett az újlatin/román nyelvekben.¹⁶

Végül pedig az írásban V-vel jelölt hang ejtésének a félhangzói [w]-ből valódi mássalhangzói [β]-be való átalakulását is nyomon követhettük, mind térben, mind időben: mindezek a nagyrészt teljesen új és előzmény nélküli megfigyelések nem lettek volna lehetségesek a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának egykori dékánja és professzora, azaz Herman József módszerét alkalmazó Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa nélkül, amely idén ünnepli fennállásának tizedik évfordulóját.

¹⁶ Ehhez vö. Banfi (1996) 185 és Herman (2003) 42–43.

BIBLIOGRÁFIA

- Adamik B., A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége, *Antik Tanulmányok* 56, 2012, 91–105.
- B. Adamik, In Search of the Regional Diversification of Latin: Some Methodological Considerations in Employing the Inscriptional Evidence, in: Fr. Biville *et al.* (edd.), *Latin vulgaire - latin tardif IX. Actes du IXe colloque international sur le latin vulgaire et tardif*, Lyon, 6 – 9 septembre 2009, Lyon, 2012, 123–139.
- Adamik B., A szinkópa gyakorisága a kései latin nyelvben a feliratok tanúbizonysága alapján, in: *Studia Classica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókortudományi Intézetéből* (Antiqua et Orientalia 4), Budapest, 2015, 303–316.
- J. N. Adams, *The Regional Diversification of Latin 200 BC–AD 600*, Cambridge, 2007.
- *Social Variation and the Latin Language*, Cambridge, 2013.
- E. Banfi, Tendenze romanze comuni I. Fonetica, in: G. Holtus *et al.* (edd.), *Lexikon der Romanistischen Linguistik II, 1. Latein und Romanisch: Historisch-vergleichende Grammatik der Romanischen Sprachen*, Tübingen, 1996, 163–199.
- J. L. Barbarino, *The Evolution of the Latin /b/–/u/ Merger: A Quantitative and Comparative Analysis of the B–V Alternation in Latin Inscriptions*, Chapel Hill, 1978.
- J. Herman, *Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique*, (réun. S. Kiss), Tübingen, 1990.
- L’evolution du latin dans les provinces de l’Empire. Problèmes et perspectives (1984), in: J. Herman (1990) 55–61.
- La différenciation territoriale du latin et la formation des langues romanes (1985), in: J. Herman (1990) 62–92.
- *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*, Budapest, 2003
- L. D. Stephens, The Role of Palatalization in the Latin Sound Change /w/ > /β/, *TAPhA* 118, 1988, 421–431.
- V. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*, Paris, 1981³.